

УДК 82.312.6

Г.Ф. Бондаренко,
кандидат філологічних наук, доцент
(Житомирський педуніверситет)

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИКИ "МОВІСТСЬКИХ" ТВОРІВ ВАЛЕНТИНА КАТАЄВА

В статті досліджуються особливості поетики пізньої прози Валентина Катаєва. Автор відстежує шляхи художньої реалізації естетичних позицій письменника в пошуках нових жанрових та стильових можливостей. Ключові слова: жанр, стиль, хронотон, деталь.

Найбільш знакові твори Валентина Катаєва 60-70-х років – "Святий колодязь", "Трава забуття" (1967 р.), "Алмазний мій вінець" (1978 р.) – стали явищем у літературному світі. Але й досі не досліджено ні жанрову природу цих новаторських творів, ні особливості стильової манери, не визначено їх місце в історії літератури. Деякі дослідники пов'язують їх із художньо-документальною прозою (щоденниками, записниками) [1], визначають як "ліричний щоденник" [2], інші – вважають художньою мемуаристикою [3], хоча сам Катаєв зізнавався: "Терпіти не можу мемуарів!" [4:336]. Анахронізмом при нинішній всюдозволеності "свідчень очевидців" виглядають також дорікання автору в "нарцисизмі", "бажанні примазатися до великих", "спотворити та принизити пам'ять видатних діячів культури". Саме на такому рівні відбувалося обговорення найбільш епатажної з його книг – "Алмазний мій вінець".

Визнаний метр радянської літератури, Лауреат державних премій, орденоносець, у зрілому віці він, у душі притаманної йому самоіронії, проголошує себе "засновником найновішої літературної школи *мовістів*, від французького слова *mauvais* – поганий...". Пояснює цей термін Катаєв так: "Это свободный полет моей фантазии, основанный на истинных происшествиях, быть может, и не совсем точно сохранившихся в моей памяти... Магический кристалл памяти более подходит для того жанра, который я выбрал, даже – могу сказать – изобрел. Не роман, не рассказ, не повесть, не поэма, не воспоминание, не мемуары, не лирический дневник... Но что же? Не знаю" [4:336].

У цьому висловлюванні є, як мінімум, два важливі моменти для розуміння своєрідності жанрової природи цих "мовістських" творів: а) усвідомлення новизни такої літератури і себе як деміурга художнього світу, що він створює; б) констатація того, що категорія Часу та Пам'яті – основні для побудови авторської моделі художнього світу.

Над "Святим колодязем" – однією з перших книг у душі постульованого "мовізму" – В. Катаєв працював з 1962 по 1965 рік. Звертає на себе увагу той факт, що в цей час письменник багато розмірковує про закони художньої майстерності, про необхідність жанрового оновлення. Ось основні положення статті "Думки про творчість" (1961 р.):

1. Письменник навіть у зрілому віці не повинен бути ретроградом, усе життя потрібно шукати нові шляхи;
2. Деталь – найбільш важливе враження для письменника. Від безпосередньої подробиці – до узагальнення;
3. Щоб прийшла справжня внутрішня складність, треба намагатися писати дуже просто;
4. "У кожному розділі повинен бути один головний центр. Усе, що не працює на нього, треба викинути" [5: 42].

Наприкінці статті письменник розповідає про роботу над новою книгою. З контексту стає зрозумілим, що мова йде про "Маленькі залізни дверцята в стіні": "Я затрудняюсь определить жанр своей будущей книги. Французы, пожалуй, назвали бы ее "эссе". Но это и не "эссе". Что же? Не знаю" [5:421]. І далі: "Знаю только, что я ничего подобного еще не писал" [5:422].

Дозволимо в якості робочого терміну визначити "мовістські" твори Катаєва як лірико-філософський роман. Подібний тип роману Д. Задонський назвав доцентровим [6]. Існують також терміни – роман внутрішнього мого, ліричний роман і навіть "роман потоку свідомості". Понятійний апарат і досі багато в чому умовний.

У 60-і роки в авангард літератури вийшла саме лірична проза, що було пов'язано з соціальною "відлигою" та усвідомленим правом бути не "гвинтиком" системи, а неповторною вільною особистістю. Але "вільна" проза часто мала на собі відбиток поспішності, стильової недбалості, бунту проти скомпрометованої майстерності офіційної літератури. А В. Катаєв зміг поєднати у своїх книгах 60-х років суб'єктивно-оповідальну структуру зі складною системою корекцій між суб'єктивуючим і об'єктивуючим принципами побудови художнього світу. Знайшов він і особливу, незвичну, але вражаючу уяву, нову стильову манеру оповідання.

Так, у "Святому колодязі" реальна драматична подія в житті автора – хірургічне втручання з непередбаченим результатом – перетворюється в явище естетичного роду про останні есхатологічні проблеми – про Життя і Смерть, про Життя та Інобуття. Оповідь у "Святому колодязі" починається протокольно-інформативно: медсестра дає герою снодійне. Але справжній зміст роману – це стихія сну, подорожі у часі, спогади. Тобто, за Катаєвим, інший всесвіт є не менш реальним та вагомим, ніж матеріальне існування. Зав'язка психологічно виправдана: саме в граничних, екзистенційних ситуаціях людина починає думати про вічність, а пам'ять вибірково, примхливо вихоплює зі "здорового" життя ті або інші події, виявляючи їх важливість та провиденційність. Отже, видима хаотичність та необов'язковість авторських спогадів композиційно виправдані та бездоганні.

У той же час подібний початок роману, як і подальші картини "блаженного" життя після смерті, включають, на наш погляд, і момент гри, навіть епатажу (невипадково один із варіантів назви – "Книга для небагатьох": Катаєв орієнтується не на середньостатистичного читача, а на рівного, за інтелектом, культурним кругозором, поглядами на світ, та пропонує йому умови гри).

Письменник сміливо поєднує високі, глобальні питання з випадковим, необов'язковим, реабілітує право митця на нібито позалітературний матеріал, але ця новація в прозі 60-х – добре забуте старе (традиції "артистичної" прози 20-х років), а також один із проявів психологічної достовірності, на якій Катаєв так добре знався (саме в наших спогадах і відбувається мішанина важливого та необов'язкового, яке врешті решт виростає в щось більш значуще, ніж простий факт, гола конкретика). Катаєв не боїться виглядати в очах "свого" читача і неправим, і наївним, і з різними людськими слабкостями. Наприклад, поряд з трагедією світового масштабу – вбивством президента Кеннеді – суєдиствує в автора постійна турбота про вигляд своїх модних мокасин, нав'язлива думка про те, наскільки респектабельний вигляд вони мають. З точки зору катаєвської тези про деталь як важливе враження для письменника образ його модних чобіт, їх функцію можна інтерпретувати як деталь, що пов'язана з образом автора-оповідача: він – літня людина, але не хоче мати вигляд несучасного, відсталого; він їде за кордон, в Америку, і не хоче, щоб наявно бачили інший рівень життя. Крім психологічної функції, в образі чобіт можна побачити специфіку сновидіння як іншого, трансцендентного буття людини, коли набуває незрозумілої відчутності те, що є другорядним в матеріальній реальності. Впевнена, що Катаєв зазирнув і у сонник, де "мінати чоботи" означає "змінювати життя". Це і відбувається у "Святому колодязі" на фізичному та метафізичному рівні в житті автора. Як образ-архетип – це, звичайно ж, і "чоботи-скоророходи", символ руху, змін взагалі.

Згідно з "мовістською" естетикою символом Часу аж ніяк не може бути годинник – це ненависна Катаєву банальність, що протипоказана літературі, – отже саме взуття виростає в художньому світі цього роману в своєрідний метасимвол: "Мои превосходные молодые мокасины на глазах у меня вступали в зрелый возраст, становясь немного более матовыми, чем в юности... Я поглядывал на них, как на часы, с ужасом замечая, что не только мое тело, но и так называемая душа стареет вместе с ними, покрывается царапинами времени, серовато-звездным налетом вечности..." [4:35].

"Мовістська" проза дає багатий матеріал для герменевтики, тому що, за словами самого Катаєва, "асоціативний метод побудови, що здобув у критиків визначення "розкутість" – це цілком моє" [4].

Неповторність, оригінальність авторського мислення, самоповага і водночас самоіронія, довірливість інтонації, "домашність" спілкування з читачем, зримість, оголеність спогадів, в яких головним є не стільки фотографічна точність, скільки "новий" спогад з висоти віку, набутого життєвого досвіду, запрошення читача до співтворчості, сумніви, роздуми, – все це й досі приваблює в творах пізнього Катаєва. Характерно, що він ні словом не згадує про свої знамениті офіційні романи та повісті ("Хвилі Чорного моря" та "Син полку"). Це замовчування симптоматично. "Мовістські" твори майстра стають ніби містком між художніми досягненнями "артистичної прози" 20-х років (Ю. Олеша, М. Булгаков, І. Ільф і Є. Петров, Б. Пастернак) та ліричними жанрами творчості молодих кінця 50-х – початку 60-х (В. Аксьонов, А. Гладилін, Б. Балтер, М. Слущкіс, Н. Думбадзе та ін.). Але й у В. Катаєва відкривається "друге дихання", переглядаються не лише соціальні пріоритети, а й поетика. Він не боїться почати все з чистого аркуша.

Жвава дискусія стосовно андеграунду кінця 80-х – початку 90-х виявила також плідність катаєвської традиції в творчості Т. Толстой, Т. Іванченко, В. Пьєсуха, Л. Петрушевської та інших. Це і тотальна іронічність, і орієнтація на книжкову традицію (прихована та явна цитатія, ремінісценції, алюзії), театралізовані форми оповіді ("світ як видовище"), особливо ігрова активність образу автора, дух есеїзму, парадоксальність мислення та мови, афористичність та незвичайність метафористики. Зрозуміло, що це не суцільна тотожність, але важливіші типові риси поетики чітко простежуються.

Таким чином, заклик "писати просто" Катаєв трактував дуже своєрідно. Його проза вкрай віртуозна та винахідлива. Навіть назви його творів найчастіше або метафори, або апелюють до культурного концепту. Так, "Алмазний мій вінець" – рядки з трагедії Пушкіна "Борис Годунов". "Святий колодязь" – це мандри в минуле, до своїх витоків. Це також і книга висновків, і спроба першопрочитання життя. Одне з метафоричних значень – пам'ять. А може, і сон. Тому, що ці стихії, пам'яті та сну, хоча притаманні та ілюзорні, загорошені "травною забуття", але саме вони в художньому світі роману поруч з мальовничою яскравістю, кольоровою та звуковою надмірністю, матеріальною цілісністю та одухотвореним речовим світом і створюють ту саму "третю сигнальну систему" – нову художню реальність, про яку мріяв письменник. "Святий колодязь" можна трактувати і як уособлення творчості, і як ідею непізаного весевіту. Багатозначущість потрактувань, семантична непроявленість, загадковість існування слова – це також риси "іншої прози".

Суб'єктивно-оповідна структура "Святого колодязя", своєрідний "потік свідомості" завдяки системі різночасових та різнопланових в емоційному стані голосів героя сприяє епічному процесу пошуків со-буття людини та Світобудови, внутрішньої та зовнішньої гармонії. В архітектоніці твору поряд з ліричною константою наявний рух і розвиток образу-ідеї: Пам'яті, Часу, Вічності. Важливе поняття в художньому світі Катаєва – Метаморфози. Реальність та сон, юність та старість, життя тіла та духу (після смерті) – всі ці світи – не автономні, вони ніби перетікають один в інший. "Час – це дивна субстанція, яка навіть у філософських словниках не має самостійної рубрики, а ходить в одному упряжі з простором...". "Не відомо, що таке час. Може, його взагалі немає?". "Без чверті Вічність". "Обличчя, зморене віком і відчуттям власної краси...".

І так багаторазово, майже як рефрен. Аналітичні коментарі умудреного життєвим досвідом оповідача органічно поєднуються з фіксацією та пильним прислуховуванням до власних почуттів, емоційного стану, скороминучих відчуттів, своїх стосунків зі світом людей, речей, природи. Якщо лірична стильова лінія – це психологічний аналіз, втілений у пластичній єдності "пошуків духу" і опредмеченого світу, то епічний простір створюється Катаєвим, за його словами, за принципом "електричного спалаху", насамперед, деталі, що виростає в узагальнення. Хронотоп у Катаєва репрезентується часом приватного життя, часом історичним та часом космічним. У портреті, явищах природи, при подорожі до Америки постійно підкреслюється руйнівна сила часу: "рука, що усипана старчою гречкою"; "старий кумач та облізлий бюст Сталіна у вікні хлібного магазину"; "мале-

нькі діамантові сережки, що ще не перетворилися на чисте вугілля"; "білочки в потертих, давно неремонтованих шубках...".

Вимога "зерна", "центру важкості" здійснюються автором також особливими засобами та прийомами. Катаєв як майстер, митець, розуміє, що поділ на розділи в "романі свідомості" недоречний. Функцію розподілу, а також ланцюга, що скріплює асоціативний ряд і створює відчуття плинності (метаморфоз), виконують такі прийоми: а) спільні з читачем пошуки найбільш адекватної назви для роману – "Після смерті", "Повість про kota, що розмовляв", "Книга перетворень", "Вічне кохання" і т.д.; б) літературна цитатія, яка, крім "центру важкості", створює емоційний настрій і культурний ареал: "В звезды врезываясь", "Как труп в пустыне я лежал", "Перстами, легкими как сон, моих зениц коснулся он" і т.д.

Таким чином, на початку 60-х років В. Катаєв і на теоретичному рівні, і в художніх творах намагався осмислити нову реальність і створити нову літературу, що полемізувала з трафаретами тенденційної офіційної радянської літератури.

"Мовістська" проза В. Катаєва 60–70-х років – важливе явище не лише в культурному житті того часу. В традиціях світової містерії, високої книжкової традиції та театралізованого дійства, автор розіграє перед читачем ніби-то життє в його сучасному преломленні. Мета його незвичної, експериментальної прози – пошуки нових естетичних ресурсів у слові, образі, сюжеті для втілення одвічної філософської концепції "Людина як всесвіт", "Людина як космос". Інтонації скепсису та іронії не ставлять під сумнів важливість гармонії між особистістю та соціумом. Але ця гармонія для В. Катаєва – вже не ідея соціальної перебудови і революції, а повертання до вічних людських цінностей – жалю, співчуття, кохання, творчості та взаєморозуміння.

1. Банк Н.В. Нить времени. Дневники и записные книжки советских писателей. – Л.: Сов. пис., 1978. – 248 с.
2. Дикушина М. Невыдуманная проза. О современной документальной литературе // Жанрово-стилевые искания современной советской прозы. – М.: Наука, 1971. – С. 149-174.
3. Мережинська Г.Ю. Від імені покоління. До питань про художню мемуаристику 60–80-х років // Радянське літературознавство. – 1987. – № 10. – С. 50-53.
4. Катаєв В. Алмазний мой венец. – Кишинев: Лумина, 1986. – 480 с.
5. Катаєв В.П. Собр. соч.: В 9 т. – М., 1971. – Т. 8: Мысли о творчестве. – С. 408-423.
6. Затонский Д.В. Искусство романа и XX век. – М.: Худ. лит., 1973. – 535 с.

Матеріал надійшов до редакції 10.02.2004 р.

Бондаренко Г.Ф. О некоторых особенностях поэтики "мовістских" произведений Валентина Катаева.

В статье исследуются особенности поэтики поздней прозы Валентина Катаева. Автор прослеживает пути художественной реализации эстетических позиций писателя в поисках новых жанровых и стилистических возможностей. Ключевые слова: жанр, стиль, хронотоп, деталь.

Bondarenko G.F. Some Peculiarities of the Poetry of the "Movistsky" Literary Works by Valentin Katayev.

The article deals with the peculiarities of the poetry of the latest prose by Valentin Katayev. The author researches the ways of belles – letters realization of the writer's aesthetic points of view, in search for the new genre and stylistic possibilities. Key words: genre, style, chronotop, detail.